

СТАТТІ

ГІРСЬКОКРИМСЬКА КУЛЬТУРА (ДО ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ ТИПОЛОГІЇ ФІНАЛЬНОГО ПАЛЕОЛІТУ)

В. Ю. Косен

У статті розглядаються проблеми хронології, періодизації та генезису гірськокримської культури, її провідних етнографічних ознак, типологічної належності у середовищі пренеолітичних культур півдня Європи.

За фізико-географічним становищем Кримський півострів належить до зони Великого Середземномор'я. Схожість у палеоскологічному середовищі вплинула на етносоціальні процеси палеолітичного суспільства, що знайшло відображення у матеріальній культурі. Спільні риси у культурі палеолітичного населення півдня Європи, північної Африки та Близького Сходу лягли до основи єдиної історико-культурної чи історико-етнографічної Середземноморської області¹. Особливий інтерес викликає проблема вивчення загальних тенденцій розвитку культури цієї області, їх вплив на утворення локальних етнографічних груп населення, його типологічної належності та культурно-історичних ознак. Фінальнопалеолітичні пам'ятки гірського Криму є істотним джерелом для вивчення цієї проблеми.

За понад як сторіччя історію досліджень у Криму з фінального палеоліту ("мезоліту") було вивчено серію багаточарових пам'яток, що зміщують понад 30 археологічних комплексів. Високий рівень досліджень дозволив отримати значні матеріали (житла, поховання, кам'яні та кістяні знаряддя), тобто визначити культуру давнього населення півострова як багатогранне явище. У цьому зв'язку певні пріоритети мають комплекси гірськокримської культури, які дозволяють розглядати генезис фінального палеоліту Криму як в конкретно-історичному плані, так і з боку проблеми культурно-історичної типології.

Фундатор вивчення палеоліту Криму Г. А. Бонч-Осмоловський дійшов висновку, що фінальний палеоліт збігається з третім етапом розвитку пізнього палеоліту, представленим у Криму азіло-тарденуазькими пам'ятками². Дослідник чітко відрізняв азільські та тарденуазькі комплекси, визначивши їх як дві різні «кінцевопалеолітичні культурні стадії». С. М. Бібіков вбачав в азилі та тарденуазі різні культурні явища, але не визначив їх як конкретні соціально-економічні чи етнічні утворення³. З цією позицією збігаються точки зору О. О. Формозова⁴ та М. О. Бадера⁵, за якими фінальний палеоліт Криму проходить кілька етапів розвитку.

Нові можливості у розумінні історичного процесу у фінальному палеоліті Криму було закладено у працях М. В. Восводського⁶. Азіло-тарденуазькі комплекси він поділив на дві культури: шан-кобинську (ранню) та мурзак-кобинську (пізню). Таким чином, перша культурна схема фінального палеоліту Криму передбачала культурні відмінності між азільськими та тарденуазькими пам'ятками. Протилежної точки зору дотримується Д. Я. Телегин,

який виділяє в Криму єдину гірськокримську культуру⁷. За цим дослідником, мурзак-кобинські пам'ятки наслідують шан-кобинські, комплекси пов'язані з одним населенням, отже належать до однієї культури.

Тривалий час своєрідність «тарденуазької стадії», «мурзак-кобинської культури» чи «мурзак-кобинського етапу гірськокримської культури» визначалась на підставі концепції «провідних комплексів». Дослідники дійшли висновку, що провідним типом геометричних мікролітів у комплексах мурзак-кобинського типу є невелика видовжена чи середніх пропорцій трапеція⁸.

Г. А. Бонч-Осмоловський побудував свої висновки на, в той час, кількісно обмежених матеріалах 2—3 шарів Шан-Коби та 2—4 шарів Фатьма-Коби. Д. Я. Телегін розглядав техніко-типологічний склад комплексу Мурзак-Коби як еталон для культури в цілому. Щодо стратиграфії Мурзак-Коби, то вона є багатшаровою стоянкою, а третій, власно тарденуазький шар поділяється на три різні за хронологією та типологією комплекси. Отже, існуюча загальна характеристика матеріалу гірськокримської культури не відображає культурно-історичного процесу на заключному етапі фінального палеоліту гірського Криму.

Техніко-типологічний аналіз колекцій багатшарових пам'яток Фатьма-Коба (ш. 4—2), Алімівський навес (ш. 2—1), визначення на підставі стратиграфії і планіграфії комплексів окремих горизонтів Шан-Коби і Мурзак-Коби (ш. 3) вказує, що і комплекси не однорідні (рис. 1). Поряд зі змінами еволюційного характеру (мікролітизація, співвідношення груп знярядь), цим комплексам властиві структурно-типологічні чи фаціальні відмінні. Це явище знаходить підтвердження у середовищі тарденуазу Західної Європи, де поряд з локальними тарденуазькими культурами простежується дві групи індустрій, «ліній розвитку» чи «фації тарденуазу». У першій групі трапеції суттєво переважають — «тарденуаз з трапеціями» чи типовий тарденуаз. У другій — трапецій мало, чи вони взагалі відсутні — «тарденуаз без трапецій» чи вістрійний тарденуаз⁹. За деякими типологічними ознаками індустрії гірськокримської культури відрізняються від тарденуазу Західної Європи. Однак, тут також виділяються дві структурно-типологічні групи тарденуазького техніко-комплексу. Вони можуть бути визначені як фатьма-кобинська індустрія (вістрійний тарденуаз) і шан-кобинська (типовий тарденуаз).

До першої групи належать: Фатьма-Коба (ш. 4), Мурзак-Коба (ш. 3/3), Шан-Коба (ш. 3/0), Фатьма-Коба (ш. 2), Мурзак-Коба (ш. 3/1), Кара-Коба. Друга група: Шан-Коба (ш. 3/1), Фатьма-Коба (ш. 3), Мурзак-Коба (ш. 3/2), Заміль-Коба I (ш. 1), Алімівський навес (ш. 2, 1).

За стратиграфічним положенням комплекси фатьма-кобинської індустрії поділяються на ранні та пізні. До ранніх належать комплекси Мурзак-Коби (ш. 3/3) та Фатьма-Коби (ш. 4) (рис. 2, 33—60). Вони мають досить сталі характеристики.

Техніка розщеплення хрестом пластинчаста, заснована на призматичних, відкінчатих, конічних та двомайданчикових ядрищах. Індустрія має мікролітичний вигляд. Майже всі вістря і геометричні мікроліти виготовлені на мікрешластинках. Провідну групу знярядь становлять різні пластини з ретушою. Скребоків більше ніж різців. Домінують вироби на відщеплах. Поряд з кінцевими серійно представлені напівокруглі (рис. 2, 49), кінцевобоківі (рис. 2, 50), бокові та нігтеві. Кутові та ретушовані різці становлять кількісно однакові серії. Пластинки з затупленою спинкою та вербалисні вістря поодинокі (рис. 2, 47). Характерною особливістю цієї індустрії є переважання вістер та їх типологічна різноманітність. Вістря створюють 3 групи: з ретушованою та неретушованою базами, черешкові. Переважають косі вістря. Серійно представлені фатьма-кобинські вістря (рис. 2, 33, 34). У групі вістер з ретушованою базою відзначаються азильські (рис. 2, 35, 36), капсійські (рис. 2, 41, 42) та «в'ель» мікролітичні (рис. 2, 37). Серед геометричних мікролітів домінують трапеції (рис. 2, 39, 48).

За даними стратиграфії, до пізньої групи фатьма-кобинської індустрії належать Шан-коба (ш. 3/0), Фатьма-Коба (ш. 2), Мурзак-Коба (ш. 3/1), Кара-Коба. Порівняно з ранніми комплексами вони відрізняються досить значним процентом геометричних мікролітів. Тут уже тісно пов'язані традиції

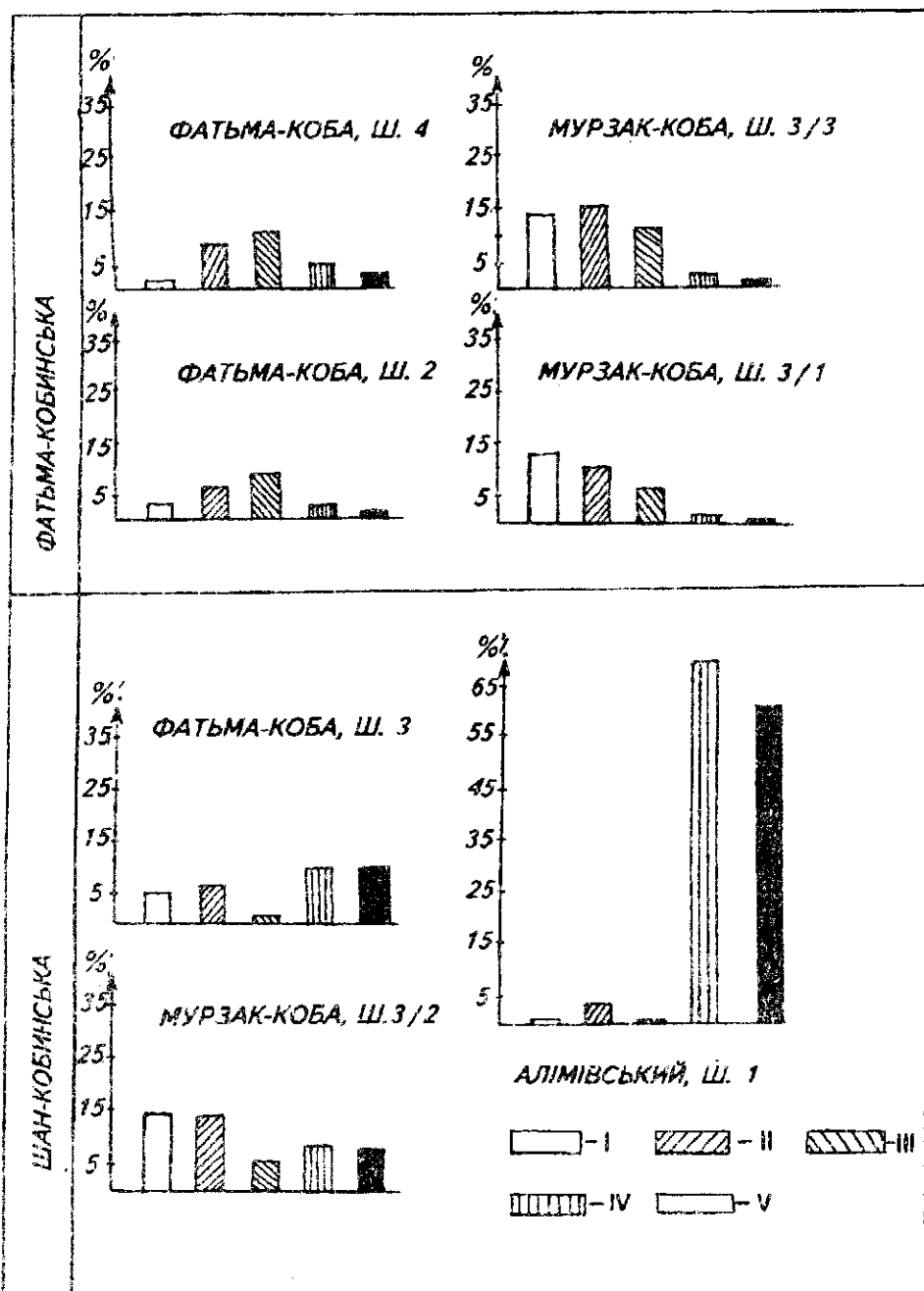

Рис. 1. Кількісне співвідношення деяких провідних груп знарядь у комплексах пріскокримської культури.

«вістрійного» та «тилового» тарденуазу. Однак не виявлені в комплексах «типового тарденуазу» деякі типи вістер з'являються знову, але як і геометричні мікроліти, мають більш мікролітичний вигляд.

Індустрія цієї групи заснована на використанні конічних та підконічних ядрищ. Провідний тип заготовок — мікропластинки. Основу знарядового набору становлять пластинки з ретушю, що частіше сформована в процесі роботи. Значення техніки різцевого сколу різко знижується. Серед різців уже значно переважають кутові (рис. 2, 17). У групі скребоків домінують вироби на відщелках. Більшість напівкокріглі (рис. 2, 16). Серед скребоків на пластинках

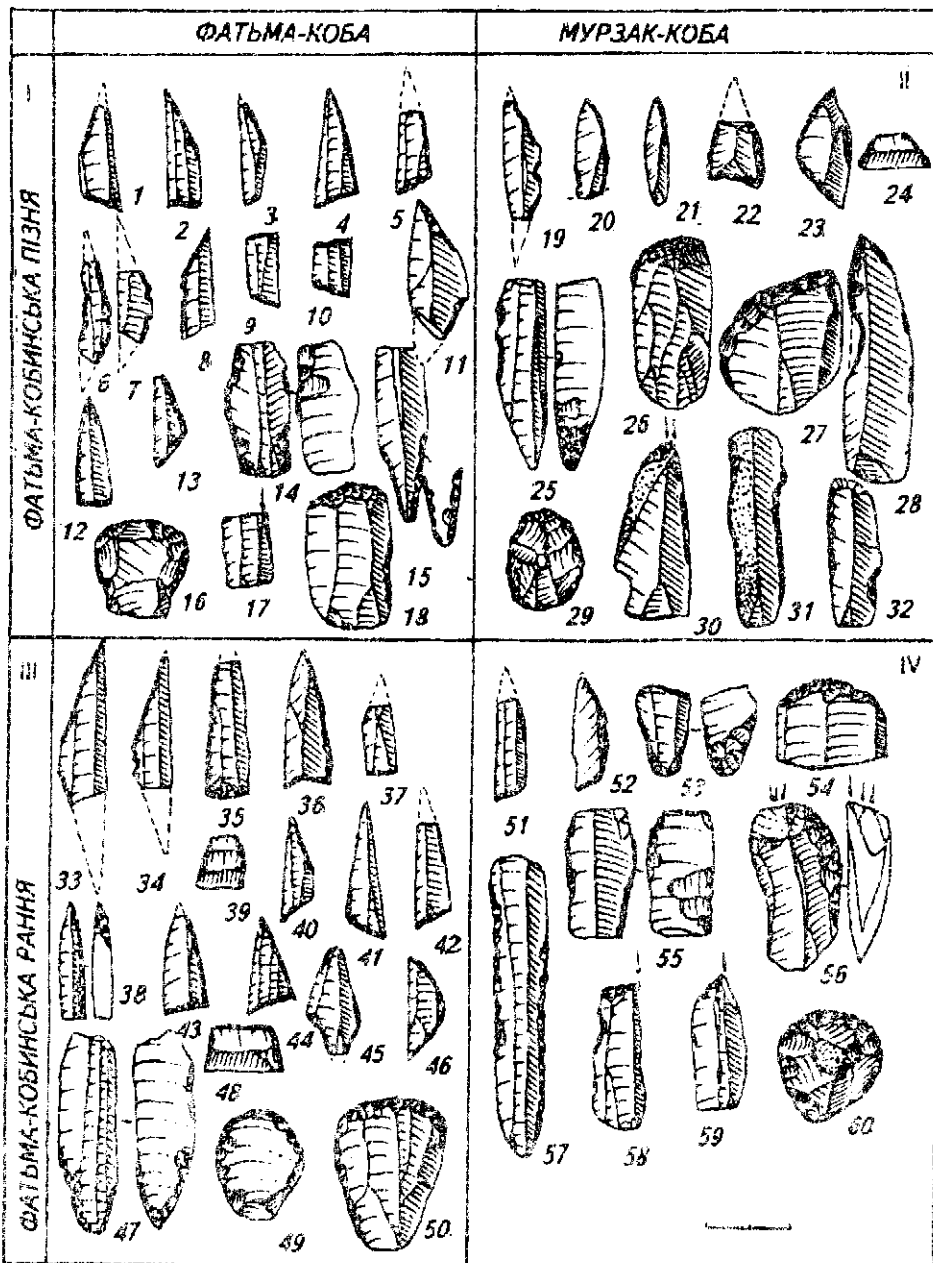

Рис. 2. Фатьма-кобинська індустрія гірськокримської культури.

домінують кінцеві на зламаних заготовках. У Фатьма-Кобі (ш. 2) наявні вже серії пластинок з затупленою спинкою та кукрекських вкладишів (рис. 2, 14).

У Шая-Кобі (ш. 3/0) вістря становлять 25%, а геометричні мікроліти — 36%. У Фатьма-Кобі вістер 7%, а геометричних мікролітів 4%. Однак за типологічним складом вістря дуже близькі. Основою цієї групи є калсійські наконечники (рис. 2, 1, 4), фатьма-кобинські (рис. 2, 6, 7, 19) та тарлену-азькі вістря (рис. 2, 12, 22). Останні з'являються вперше і своєрідно характеризують пізній комплекс фатьма-кобинської індустрії гірськокримської культури. У Фатьма-Кобі (ш. 2) поряд з фатьма-кобинськими вістрями та різними типами вістер з ретушованою базою виділяються поодинокі вістря

типу зарзі (рис. 2, 11), сегментоподібні мікролітичні та свідерські (рис. 2, 15). Трапеції переважають. Частина трапецій має виїмки на верхній базі як у типових фатма-кобинських вістер.

До шан-кобинської індустрії гірськокримської культури належать комплекси «типового тарденуазу»: Шан-Коба (ш. 3/1), Фатма-Коба (ш. 3), Мурзак-Коба (ш. 3/2), Заміль-Коба I (ш. 1), Алімівський навіс (ш. 1, 2). Ця індустрія має менш складну типологічну структуру за рахунок невеликої кількості вістер, вона однорідніша ніж фатма-кобинська. В окремий тип виділяються лише комплекси Алімівського навісу, де в тій же структурі існує своєрідна група трапецій. Індустрія може бути охарактеризована комплексом 3 шару навісу Фатма-Коба.

Індустрія мікролітична пластинчаста, орієнтована на використання підконічних, конічних та призматичних ядрищ. Виробів на мікропластинках значно менше ніж у фатма-кобинській індустрії. Скребки більше ніж різців (рис. 3, 38—41). Переважають скребки на відщепках — кінцеві та напів-округлі.

Геометричних мікролітів більше ніж вістер. Характерні для фатма-кобинської індустрії типи вістер відсутні. Верболісні наконечники та кукрекські вкладиші поодинокі (рис. 2, 30). У групі геометричних мікролітів домінують трапеції. Більшість з них — типові трапеції гребениківського типу (рис. 3, 19—21, 23, 24, 32, 33). Часто зустрічається обробка верхньої бази трапецій дрібною ретушею та мікрівіймиами (рис. 3, 23, 32).

Окремих зауважень потребує характеристика комплексів верхніх шарів Алімівського навісу. Їх визначення як тарденуазьких сьогодні вже не може визнаватися задовільним¹⁰. Комплекс другого шару стоянки має типову для шан-кобинської індустрії структуру. Техніка різцевого сколу не розвинена. Вістря відсутні. Геометричні мікроліти становлять виключно трапеції, серед яких домінує алімівський тип¹¹ (рис. 3, 15, 18). В інших комплексах ці виробі трапляються рідко. В 1 шарі кількість геометричних мікролітів досягає 69%. Більшість серед них — трапеції алімівського типу. Присутність у комплексах 2 шару невеликої серії виробів зі струганою спинкою вказує на пізніший вік верхніх шарів Алімівського навісу відносно шан-кобинської індустрії гірськокримської культури. Можливо, 2 шар Алімівського навісу синхронний 2 шару Шан-Коби, де також на базі «типового» тарденуазу з'являються елементи неолітичного технокомплексу середземноморського типу. Очевидно, час існування алімівського типу індустрії пов'язаний з початком процесів неолітизації в Криму, де відзначається локальна доместикація кабана¹².

Комплекси 2 шару Шан-Коби, 1—2 шарів Алімівського навісу слід включати до складу гірськокримської культури¹³. У цьому зв'язку нагадуємо, що комплекси найпізнішого тарденуазу та його середземноморського варіанту кастельнов'єн дослідники розглядають у межах тарденуазького технокомплексу¹⁴.

Гірськокримська культура має виразний кістяний інвентар. На тлі інгеркультурних процесів у фінальнопалеолітичній Європі його розвиток має бути закономірним. Серії кістяних виробів з'являються майже в один час у різних культурних середовищах (культури Іренська, Шела Кладовей, кастельнов'єн, Мирне та ін.). Наявність кістяних виробів запропоновано як характерну ознаку середземноморської моделі пренеоліту¹⁵. Кістяний інвентар гірськокримської культури характеризують серії 3 шару Шан-Коби (рис. 4), 3 шару Мурзак-Коби (рис. 5). У комплексах виділяються знаряддя полювання, включаючи гарпуни, предмети «домашнього вжитку» — голки, швайки, проконки, вістря, лешкила, тоше та різноманітні прикраси. Склад 2 та 3 груп в цих пам'ятках відносно сталий. Відміни стосуються знарядь полювання. Комплексу Мурзак-Коби властиві дворядні мурзак-кобинські гарпуни з рогу благородного оленя з симетричним та асиметричним розташуванням зубців (рис. 5, 1—6). У Шан-Кобі представлені одновістрійнні (з одним чи двома пазами) та веретеноподібні наконечники (рис. 4, 12—13).

Відмін у складі кістяного інвентаря між окремими комплексами, що складають 3 шар Шан-Коби та Мурзак-Коби не простежується. Варіабельність

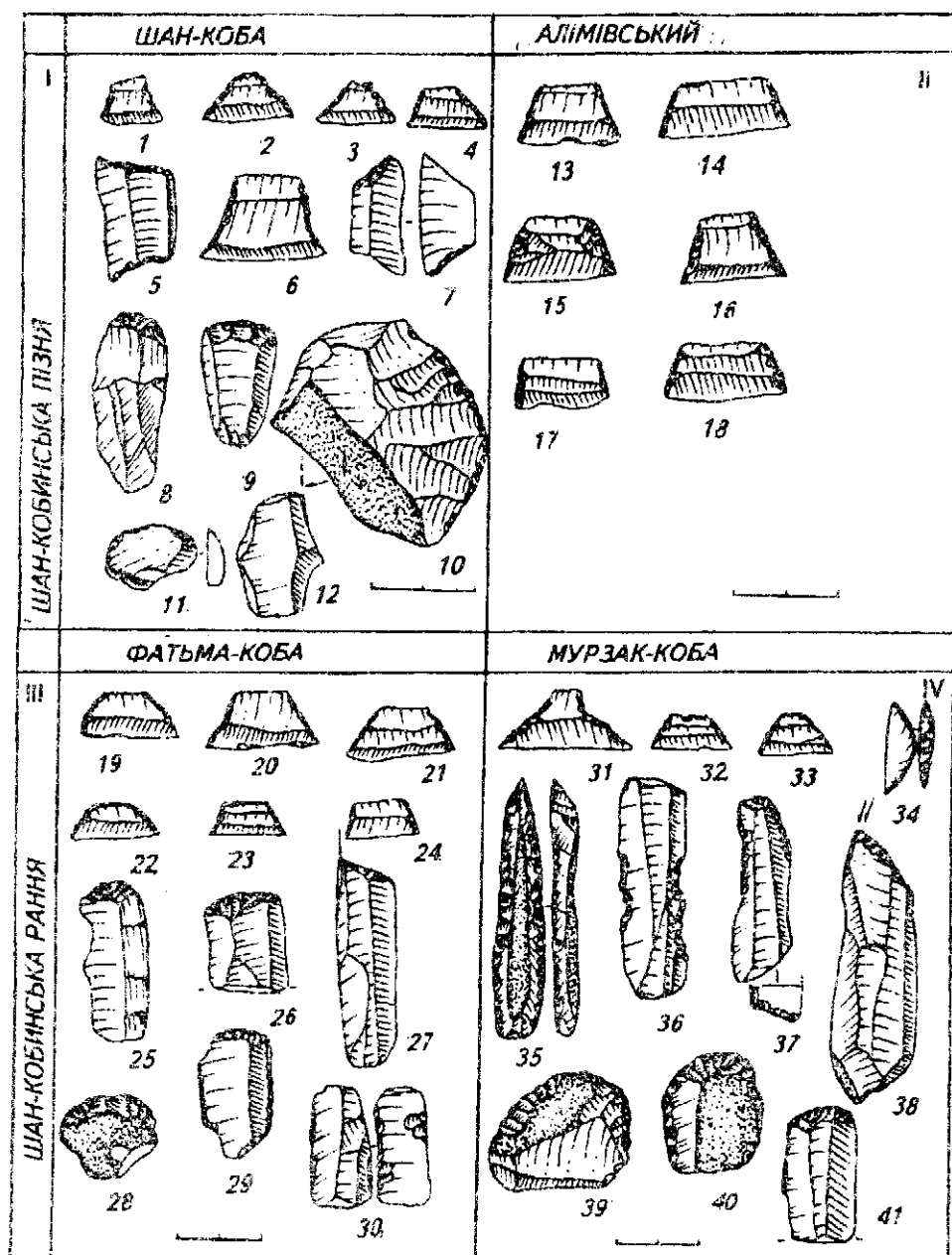

Рис. 3. Шан-кобинська індустрія гірськокримської культури.

кістяних знарядь гірськокримської культури є рідкісним свідомством того, що на кістяному інвентарі може відобразитися не тільки своєрідність окремої культури, але і відмінні у її середовищі, це пов'язано з особливостями способу життя, відносною самостійністю етнічних структур, вузькорегіональною господарською спеціалізацією.

Таким чином, не тільки крем'яний інвентар, але і кістяний вказують на неоднорідність гірськокримської культури. Однак, коли крем'яні комплекси поділяються на дві індустрії, де кожна має чітку хронологічну позицію, то відмінні у кістяному інвентарі безпосередньо не відповідають цим варіантам. Усі пам'ятки, окрім Фатма-Коби (ш. 4), пов'язані з однотипною структурою поселень — господарсько-побутові комплекси типу «скупчень черепашок»

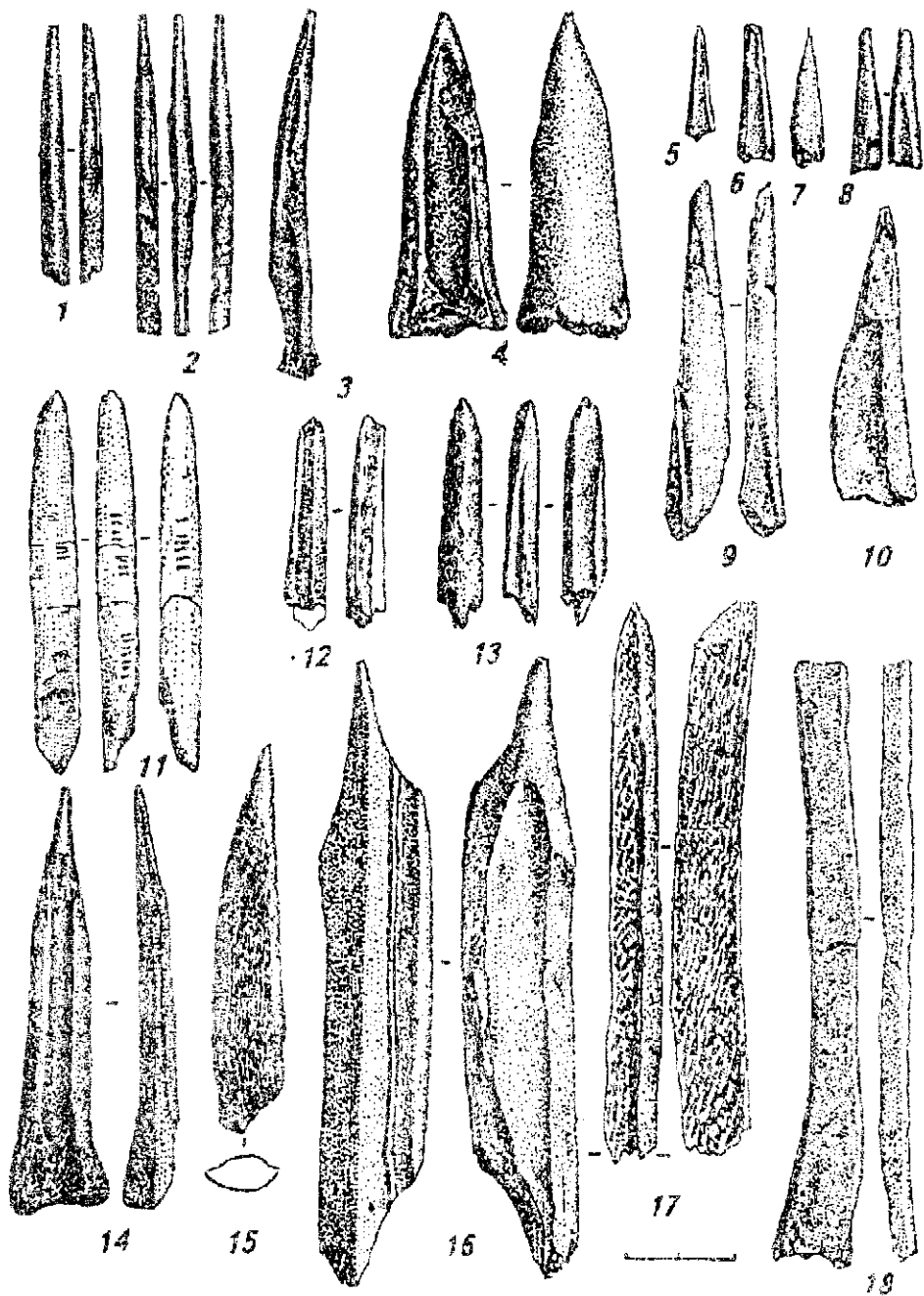

Рис. 4. Шан-Коба (ш. 3). Кістяні знаряддя.

(рис. 6). Ці факти дозволяють стверджувати, що зміни у складі індустрій проходили в межах однієї культури чи одного етносу і були викликані структурними змінами вищого етнокультурного рівня.

Стратиграфічна позиція двох індустрій свідчить про феномен їх іагерстра-тифікації. Так, в Мурзак-Кобі нижній та верхній горизонти 3 шару належать до «вістрійного гарденуазу». У Фатьма-Кобі також шар «типового гарденуазу» залягає між комплексами вістрійного типу. Щодо їх належності до однієї культури, то в Шан-Кобі та Мурзак-Кобі комплекси тинзового та вістрійного

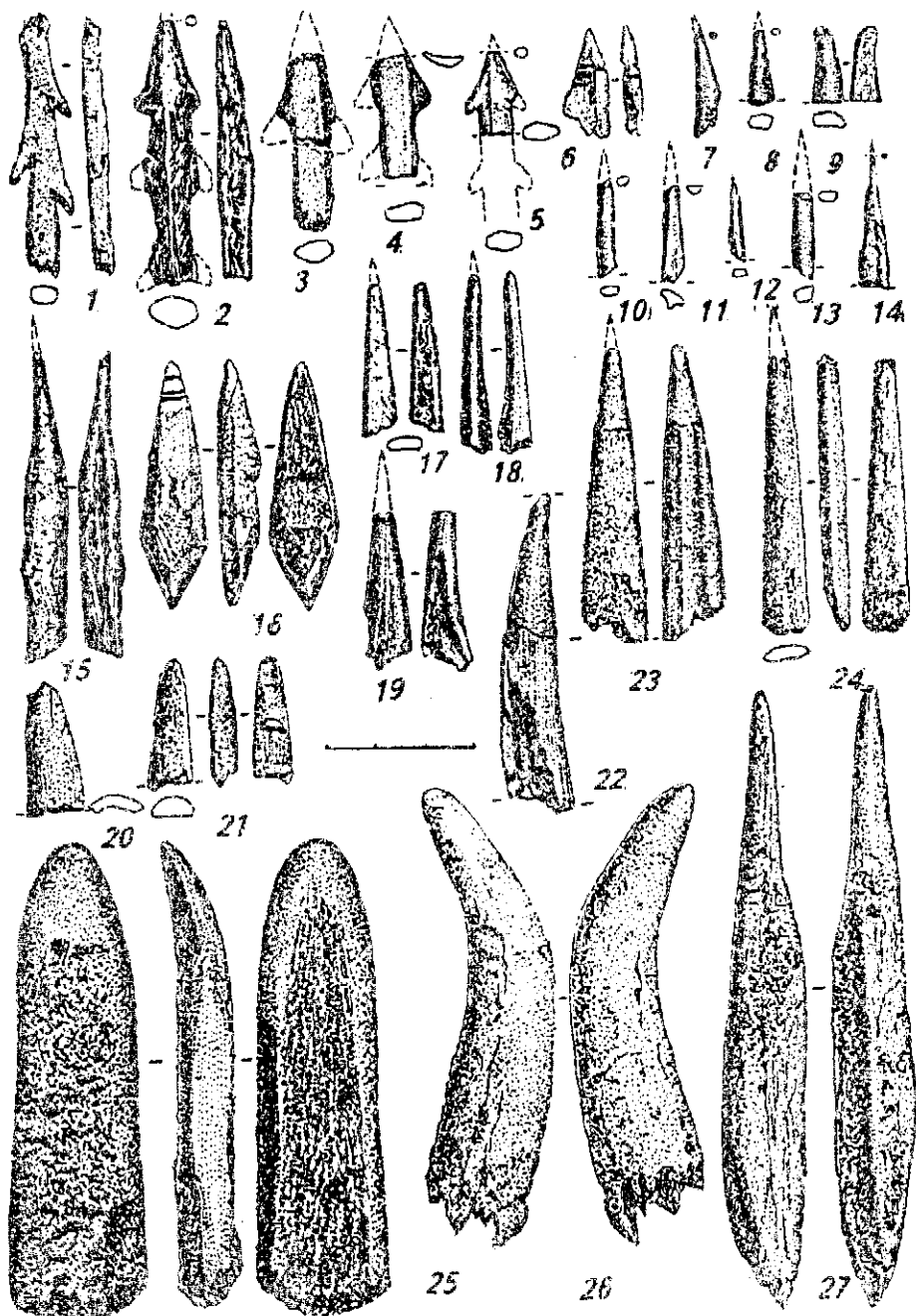

Рис. 5. Мурзак Коба (таб. 2). Кістяні знаряддя.

тарденуазу, незважаючи на різну хронологічну позицію, належать до тих самих господарсько-побутових комплексів (рис. 6).

Можна припустити, що інтерстратифікація фатма-кобинської та шан-кобинської індустрій гірськокримської культури, де пізніші вістрійні комплекси мають вже значну кількість трапедій, вказує на деякі культурні впливи з боку «типового тарденуазу» Північно-Західного Причорномор'я (гребениківська культура). Проте наведені різні точки зору про належність фатма-кобинської та шан-кобинської індустрій до однієї чи різних культур сьогодні можуть співіснувати.

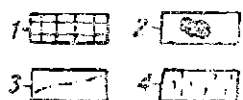
В.С.	Г.К.	ФАТЬМА-КОБА	МУРЗАК-КОБА	ШАН-КОБА
Атлантік / 5500 /				
	Бореал / 6800-5500 /	4		
		3		
		2		
ПреБореал / 8300-6800 /	1			
		ЖИТЛО	ГПК	ГПК
				

Рис. 6. Типи поселень та хронологія гірськокримської культури.

Звертає увагу, що не тільки кремневий та кістяний інвентар гірськокримської культури, але і антропологічний склад її населення неоднорідний, як і не однаковий його поховальний обряд. Чоловік з середземноморськими рисами з Фат'яма-Коби був похований у скорченому положенні на боці (рис. 7, 1), а креманийці (чоловік та жінка) з Мурзак-Коби були поховані разом у випростаному стані на спині¹⁶ (рис. 7, 2). Раніше вважалось, що поховання мають загальні риси «тарденузької епохи». На підставі аналізу матеріалів розкопок, фат'яма-кобинське поховання пов'язується з 4 шаром Фат'яма-Коби, а мурзак-кобинське з комплексом 3/2¹⁷. Отже, фат'яма-кобинське поховання належить до комплексів «вістрійного тарденуазу», а мурзак-кобинське до «типового тарденуазу», оскільки комплекс 3/1 залягає над камінням, що перекривало поховання. За даними стратиграфії фат'яма-кобинське поховання більш давнє ніж мурзак-кобинське, що знаходить підтвердження в Дніпровських могиляниках Волосько-Васильївського типу, де поодинокі скорчені поховання вважаються більш ранніми та мають середземноморські антропологічні риси¹⁸. Якщо надавати рішуче значення цій групі фактів, комплекси «типового тарденуазу» Криму слід пов'язувати з гребениківською культурою,

Рис. 7. Поховання гірськокримської культури: 1 — розкопки поховання у Фатьма-Коби.

зараховуючи за її населенням антропологічні риси та поховальний обряд мурзак-кобинської групи (рис. 2; 6, 2).

Обґрунтований на серії стоянок факт інтерстратифікації фатьма-кобинської та шан-кобинської індустрій дозволяє запропонувати періодизацію гірськокримської культури. Кореляція стратиграфічного положення комплексів у багатощарових пам'ятках та якісні зміни у їх техніко-типологічному складі свідчать, що гірськокримська культура пройшла 4 етапи розвитку.

I етап. Комплекс ранньої фатьма-кобинської індустрії — Фатьма-Коба (ш. 4), Мурзак-Коба (ш. 3/3) (рис. 2, 33—60).

II етап. Комплекс ранньої шан-кобинської індустрії — Шан-Коба (ш. 3/1), Фатьма-Коба (ш. 3), Мурзак-Коба (ш. 3/2), Заміль-Коба I (ш. 1) (рис. 3, 19—41).

III етап. Комплекс пізньої фатьма-кобинської індустрії — Фатьма-Коба (ш. 2), Мурзак-Коба (ш. 3/1), Шан-Коба (ш. 3/0), Кара-Коба (рис. 2, 1—32).

IV етап. Комплекс пізньої шан-кобинської індустрії — типовий тарденуаз з елементами неолітичного технокомплексу — Шан-Коба (ш. 2), Алімізський навес (ш. 2, 1) (рис. 3, 1—18).

Хронологія культур фінального палеоліту гірського Криму побудована на даних аналізу стратиграфії, фауни та порівняльно-історичного методу¹⁹. Згідно хроностратиграфії пам'яток та радіовуглецевих дат з Ласпі VII, комплекси пізньої фатьма-кобинської індустрії датуються початком VII тис. (6620 ± 75, 6810 ± 70 р. до н. е.). Виходячи з стратиграфічної позиції з шару Шан-Коби, Фатьма-Коби, Мурзак-Коби над ранніми комплексами IV етапу шан-кобинської культури та над шарами культури Шан-Коба (ш. 4), вони можуть бути датовані в межах другої половини пребореалу — початку бореалу, а стратиграфічно пізніші комплекси — кінцем бореального часу. Отже, три перших етапи гірськокримської культури датуються в межах (7500—6000 р. до н. е.), а IV етап, коли серійно з'являються мікроліти з віджимною ретушию неолітичних типів — (6000—5500 р. до н. е.) (рис. 6).

Особливий інтерес викликає проблема генезису гірськокримської культури. Спадковність між азієм та тарденуазом Криму²⁰, мурзак-кобинською та шан-кобинською культурами²¹, мурзак-кобинським та шан-кобинським етапами гірськокримської культури²² не викликала сумнівів. Універсальною

2 — парне поховання у Мураак-Кобі.

є оцінка еволюційного розвитку, коли сегментоподібні мікроліти поступово витісняються трапеціями. Сьогодні неможливо повністю підтвердити цю точку зору.

Культурно-історичне середовище Криму напередодні виникнення гірсько-кримської культури мало мозаїчний вигляд. У гардігляціалі — рівньому го-лодені тут існувало 4 культури, кожна з яких мала своєрідну історію і періодизацію²³. Гірськокримська культура — неоднорідне явище, отже її генезис не може бути однозначним. Зміна сегментоподібних мікролітів на трапеції — інтеркультурна закономірність, що не є універсальним повсюзним процесом конкретно-історичного характеру. Ряд типів знарядь, що з'являються в гірськокримській культурі, безпосередньо типологічно не пов'язані з індустріями шан-кобинської культури.

Культурно-історичний процес у фінальному палеоліті гірського Криму починається наприкінці дріасу II — початку алерюду з виникненням шан-кобинської культури. Вона мала своєрідну динаміку розвитку, що за порівідними якісними показниками збігається з генезисом азиль-романельської спільності. Шан-кобинська культура проходить 4 етапи розвитку. Останній займає першу половину пребореалу і супроводжується явищами кризи у середовищі шан-кобинської культури. У цей час завершується розвиток культури Вішневос та скренської культури, виникає нове культурне явище — Шан-Коба (ш. 4). Вона розвивається певний час паралельно з найшвидшими проявами шан-кобинської культури.

Утворення шан-кобинської культури і її зникнення проходить у формі культурної трансформації. У ці періоди між населенням великих областей палеолітичного світу починаються процеси взаємопроникнення. Окремі громади переходять до відносно замкнутого способу життя, внаслідок чого проходить процес дивергенції матеріальної культури. Поряд з цим відкриваються можливості для проникнення нових ідей і утворення інновацій у сфері виробництва. Створюються умови для формування нових етнічних структур. У середині пребореалу третя культурна трансформація в Криму призводить до складання гірськокримської культури. Її індустрії поєднують елементи ряду попередніх культурних явищ: шан-кобинської (сегментоподібні вістря, трапеції), скренської (верболісні вістря), культури Шан-Коба (ш. 4) (вістря міжосраєтт, платівки з затупленою спинкою), культури Вішневос

(азійські вістря з ретушованою базою), та вміщують нові форми — фатма-кєбинські, капсїйські, гарденуазькі вістря та ін. Разом з тим, зміни проходили в межах об'єктивних інтеркультурних закономірностей еволюції техніки — геометризації та мікролітизації, які в комплексах гірськокримської культури набули свого максимального розвитку. Таким чином, процеси трьох культурної трансформації в Криму не супроводжувались зміною населення. Ця культурна трансформація призвела до зміни етнічної структури ланої території.

Розвиток гірськокримської культури проходив в умовах зміни господарської діяльності населення. Важливу роль набирав збиральництво та полювання на рибу. Формується новий тип поселень — господарсько-побутові комплекси типу «скупчень черепашок» (Шан-Коба, ш. 3; Фатма-Коба, ш. 3; Мурзак-Коба, ш. 3). Наявність в культурних шарах спеціальних пекарських ям та скупчень черепашок *Helix* вказує на провідну роль збиральництва в умовах збіднення фауни ссавців. Таким чином, конкретні археологічні ознаки кризи мисливського господарства, запропоновані С. М. Бібіковим, простежуються саме в комплексах гірськокримської культури. Криза мисливського господарства, що супроводжується явищами кризи в економіці²⁴, та високим ступенем мікролітизації комплексів²⁵ характерна, головним чином, для гірськокримської культури, тобто ці явища простежуються в Криму лише з другої половини пребореалу. У цей час (середина VIII — середина VI тис. до н. е.) у Криму розвивається одна культура — гірськокримська. Практично ті ж самі території вже не спроможні слугувати базою для існування більше одного племені.

На IV етапі гірськокримської культури в Криму починаються процеси неолітизації. Культурно-історична стратиграфія Шан-Коби показує, що неолітичний керамічний комплекс з'являється в шарі Ia. Його структура, на відміну від шарів 2 та 3, вміщує ями, де зосереджено більшість культурних залишків, що свідчить про певні зміни в господарсько-побутовій діяльності. За характером процесів неолітизації Крим, безумовно, належить до середземноморської моделі. Взагалі ці процеси поділяються на п'ять варіантів, чотири з яких характерні для Середземномор'я²⁶.

Аналіз генезису гірськокримської культури дозволяє звернутися до проблеми її культурно-історичної та типологічної належності. Сучасне розуміння історичного характеру археологічної культури у фінальному палеоліті є подальшим розвитком концепції етнічного змісту археологічної культури, запропонованої М. В. Восьродським і О. О. Формозовим²⁷. Її аналіз повинен будуватися з урахуванням провідних етнографічних ознак — спільна територія, спільна культура та свідомість своєї єдності²⁸. Існування у фінальному палеоліті відмін у рівні матеріальної культури дозволяє бачити в них відображення кількох структурно пов'язаних типів етнічних спільностей²⁹. Історичний зміст кожної спільності, характер зв'язків у її середовищі змінюється залежно від рівня розвитку виробничих сил та конкретно-історичних реалій.

Більшість дослідників вбачають в археологічній культурі таку етнічну спільність як плем'я. Географічне поширення ознакотипних комплексів, послідовних понять «індустрія», приблизно збігається з відомими у відомих етнографії розмірах племінних територій мисливців-збирачів³⁰. Групи споріднених індустрій формують «технокомплекси». Вони можуть займати великі території, мати різну динаміку поширення. Технокомплекси відображають етнічні спільності значно вищого рівня. Слід підкреслити, що на кожному рівні простежуються відміння як у вигляді тієї чи іншої структури, так і форми її існування.

Шан-кєбинська культура існує як синкретичне явище протягом трьох етапів розвитку. Кремневі комплекси становлять одну індустрію. Вони дуже схожі не тільки у структурно-типологічному плані, але і за дрібними деталями обробки знарядь. Подібна ситуація могла скластися тільки на основі розвинених соціальних зв'язків у середовищі шан-кєбинської спільності, тобто розвиненої етнічної свідомості її членів. Навпаки, гірськокримська культура, що розвивалась в умовах кризи мисливського господарства має варіабельність з ряду етнографічних ознак: індустрія, антропологічний склад населення, об-

ряд поховання (рис. 1—7). Отже, ця культура іншого типу ніж шан-кобинська — гетерогенна. Пояснення цьому явищу можна шукати в концепції про нерівномірність розвитку суспільства в палеоліті³¹. Однак у фінальному палеоліті фактор «прогресивності» тієї чи іншої техніки має вже значно менше історичне значення. Більшість індустрій цього часу мікролітичні. Їх провідні технічні ознаки мають інтеркультурний характер. Таким чином, існування кількох типів культурних явищ у фінальному палеоліті на синхронному та діахронному рівнях пояснюється складним характером етнічних процесів цього часу.

З початком голоцену культурно-історична ситуація в Середземномор'ї набуває нового змісту. Глобальна культурна трансформація, що супроводжувалась змінами у палеоекологічній ситуації, приводить до утворення нових культур та етнокультурних спільностей. На відміну від спільностей часів тардігляціалу, вони географічно більш обмежені; а культури, що їх складають, розташовані вже на сусідніх територіях. На півдні Європи складаються спільності совтеру, кукреку, Сшела Кладовей та понтійського тарденуазу.

Фатьма-кобинська індустрія гірськокримської культури має багато спільного з капсійським технокомплексом, а шан-кобинська з гребениківською культурою. Очевидно, гребениківська культура входила до складу етнокультурної спільності понтійського тарденуазу. Пам'ятки цього типу розташовані у Причорноморському поясі між Дунаєм та Дніпром³². Можна стверджувати, що різні групи понтійського тарденуазу мають локальні особливості. Наприклад, тарденуазькі пам'ятки сходу Румунії і північного заходу Трансильванії різняться між собою³³. Локальні групи (культури) цієї спільності мають різний генезис: Гребеники, Гіржево — від комплексів типу Леонтіївка; Царинка³⁴ — від комплексів граветтійської традиції³⁵ та від комплексів типу Атаки на Дністрі — Фрумушика³⁶. На користь різнокультурності цих пам'яток свідчать і відміни у господарській діяльності населення³⁷.

З одного боку, поява гетерогенних культур супроводжується послабленням зв'язків у середині племені, посиленням відокремленості окремих громад. З іншого, племена, що становлять спільності, поширюються на сусідніх територіях. Остання обставина, можливо, пояснюється початком формування структур інтеграційного типу, розвитком форм етнічної свідомості на рівні співплеменності.

Зафіксовані факти співіснування на одному поселенні носіїв різних культурних традицій³⁸ також свідчить на користь закономірної появи гетерогенних культур у пренеолітичний час. Очевидно, що ранньонсолітичні середземноморські комплекси являли собою вже спільності інтеграційного типу, що пояснює швидку культурну трансформацію в Європі у VI—V тис. до н. е. Неолітизація стала важливим якісним етапом формування інституту племені. Очевидно, що ці зміни мають коріння в етнокультурних процесах на півдні Європи на початку голоцену, де помітна роль належала населенню гірськокримської культури.

Примітки

¹ Замятнин С. П. О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода // Происхождение человека и древнее расселение человечества — УИЭ.— М.—Л., 1951.— Т. 16.— С. 90—152.

² Бонч-Осмоловский Г. А. Итоги изучения Крымского палеолита // ТКИЧПЕ.— Л., 1934.— Вып. V.— С. 157.

³ Бибилов С. Н. Позднейший палеолит Крыма // Мат. по четв. пер. СССР.— 1950.— Вып. 2.— С. 118—126.

⁴ Формозов А. А. Периодизация мезолитических стоянок Европейской части СССР // СА.— 1954.— XXI.— С. 39.

⁵ Вадер Н. О. О соотношении культуры верхнего палеолита и мезолита Крыма и Кавказа // СА.— 1961.— № 4.— С. 9—25.

⁶ Воевоцкий М. В. Мезолитические культуры Восточной Европы // КСИМК.— 1950.— Вып. 31.— С. 108.

⁷ Телегин Д. Я. Мезолит Юго-Запада СССР // Мезолит СССР.— М., 1989.— С. 106—125.

- ⁸ Телегин Д. Я. Указ. соч.— С. 109.
- ⁹ Rogozu J. G. D. Tardenoisien et Sauveterien // BSPF.— 1971.— P. 345—374.
- ¹⁰ Столяр А. Д. Мезолитические комплексы Алимовского навеса в Крыму // КСИА АН СССР.— 1961.— Вып. 84.— С. 38—44.
- ¹¹ Коен В. Ю. Об одном типе неолитических трапещий в горном Крыму // Актуальные проблемы историко-археологических исследований.— К., 1987.— С. 72, 73.
- ¹² Столяр А. Д. Об одном центре одомашнивания свиньи // СА.— 1959.— № 3.— С. 3—18.
- ¹³ Бибииков С. Н. К вопросу о неолите в Крыму // КСИИМК.— 1940.— № 4.— С. 26—31.
- ¹⁴ Escalon de Fonton M. Du Paleolithique superieur au Mesolithique dans le Midi mediterranean // BSPF.— 1966.— LXIII.— P. 65—180; Bisi F., Broglio A. Les bases Mesolithique du Neolithique ancien au sud des Alpes // Chipped stone industries of early farming cultures in Europe.— Warsowie, 1987.— P. 381—421.
- ¹⁵ Kozlowski S. K. The pre-neolithic base of the early Neolithic stone industries in Europe // Chipped stone industries of the early farming cultures in Europe.— Warsowie, 1987.— P. 9, 10.
- ¹⁶ Бонч-Осмоловский Г. А. Указ. соч.— С. 145; Дебец Г. Ф. Тарденуазский костяк из навеса Фатъма-Коба в Крыму // АЖ.— 1936.— № 2.— С. 144—165; Жиров Е. В. Костяки из грота Мурзак-Коба // СА.— 1940.— № 5.— С. 179—186.
- ¹⁷ Коен В. Ю. Финальный палеолит горного Крыма.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1991.— С. 10—17.
- ¹⁸ Телегин Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1982.— С. 212.
- ¹⁹ Коен В. Ю. Финальный палеолит...— С. 15—18.
- ²⁰ Бонч-Осмоловский Г. А. Указ. соч.— С. 148—158. Бибииков С. Н. Указ. соч.— С. 118—126.
- ²¹ Воеводский М. В. Указ. соч.— С. 108.
- ²² Телегин Д. Я. Мезолітичні пам'ятки...— С. 80.
- ²³ Коен В. Ю. Финальный палеолит...— С. 10—21.
- ²⁴ Бибииков С. Н. Указ. соч.— С. 100—115.
- ²⁵ Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья.— К., 1982.— С. 30—45.
- ²⁶ Коен В. Ю. Финальный палеолит...— С. 7—11.
- ²⁷ Воеводский М. В. Указ. соч.— С. 110—119; Формозов А. А. О времени и исторических условиях сложения племенной организации // СА.— 1957.— № 1.— С. 13—21.
- ²⁸ Чебоксаров Н. Н. Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых // СЭ.— 1967.— № 4.— С. 94—109; Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности.— Свердловск, 1970.— 126 с.; Бромлей Ю. В. Опыт типологии этнических общностей // СЭ.— 1972.— № 5.— С. 61—81; Шнирельман В. А. Протозоо охотников и собирателей // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе.— М., 1982.— С. 83—104.
- ²⁹ Коен В. Ю. Финальный палеолит...— С. 18—21.
- ³⁰ Birdsell J. Basis Demographic Unit // Current Anthropology.— 1973.— № 4.— P. 311—354.
- ³¹ Гладылин В. Н. Роль народонаселения в процессе взаимодействия природы и общества в каменном веке // Первобытный человек и природная среда.— М., 1974.— С. 72.
- ³² Борисковский П. И. Мезолитическая стоянка Казанка близ Кривого Рога // Памятники древнейшей истории Евразии.— М., 1975.— С. 55—62.
- ³³ Raunescu Al. Le Tardenoisien de l'est et du sud-est de la Roumanie // Dacia.— 1987.— № 1—2.— P. 11.
- ³⁴ Станко В. Н. К проблеме сложения гребениковской культуры // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.— С. 26.
- ³⁵ Raunescu Al. Op. cit.— P. 18.
- ³⁶ Черныш А. П. Мезолит Поднестровья // Археология Прикарпатья, Волинии и Закарпатья. Каменный век.— К., 1987.— С. 90.
- ³⁷ Gatsov I. The archaeological cultures of the late pleistocene and early holocene in Western Black sea region and their significance for the formation of the Neolithic flint industries // Origin of the Chipped Stone industries of the early farming cultures in Balkans.— Warsawa—Krakov, 1982.— P. 111—130.
- ³⁸ Станко В. Н. Указ. соч.— С. 117—132.
- ³⁹ Шнирельман В. А. Проблема доклассового и раннеклассового этноса в зарубежной этнографии // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе.— М., 1982.— С. 222.

В. Ю. Коен

ГОРНОКРЫМСКАЯ КУЛЬТУРА (К ПРОБЛЕМЕ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОЙ ТИПОЛОГИИ ФИНАЛЬНОГО ПАЛЕОЛИТА)

Статья посвящена анализу материалов горнокрымской культуры — одного из ярких культурных явлений пренеолитического времени на юге Европы. По приведенным данным, эта культура развивалась в течение 4 этапов, начиная с середины пребореала до начала атлантического времени (7500—5500 л. до н. э.). Материалы горнокрымской культуры проявляют вариабельность по ряду этнографических признаков (кремневые и костяные индустрии, погребальный обряд, антропологический состав населения). В рамках горнокрымской культуры выделяется 2 индустрии: фатьма-кобинская (острийный тарденуаз) и шан-кобинская (типичный тарденуаз). Стратиграфическое положение комплексов данных индустрий свидетельствует об их интерстратификации. Неоднородный состав горнокрымской культуры позволяет определить ее как гетерогенную в рамках этнокультурной общности понтийского тарденуаза. Возникновение гетерогенных культур рассматривается как закономерное явление в связи с изменением содержания этнокультурных процессов в пренеолитическое время на юге Европы.

V. Yu. Coen

CRIMEAN-MOUNTAIN CULTURE (CONCERNING THE PROBLEM OF CULTURE- HISTORICAL TYPOLOGY OF THE FINAL PALAEOLITHIC)

The paper is devoted to the analysis of findings of the Crimean-mountain culture, one of the bright cultural phenomena of the pre-Neolithic time in the south of Europe. The data presented show that this culture was developing for four stages beginning from the mid pre-Boreal time till the early Atlantic time (7500-5500 years B. C.). Findings of the Crimean-mountain culture demonstrate variability by some ethnographic attributes (flint and ivory industries, burial rite, anthropological composition of population). The Crimean-mountain culture embraces two industries: Phatmakobinian (the Ostrian Tardenoisean) and Shan-Kobinian (the typical Tardenoisean). The stratigraphic position of sets of the industries described demonstrates their interstratification. The inhomogeneous composition of the Crimean-mountain culture permits determining it as a heterogencous one in the frames of the ethnocultural community of the Pontian Tardenoisean. Appearance of heterogeneous cultures is considered as a natural phenomenon resulted from changes in ethnocultural processes in the pre-Neolithic time in the south of Europe.

Одержано 12.11.91.

ПОХОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ «ШАМАНІВ» У СУСПІЛЬСТВІ МИСЛИВЦІВ НА ОЛЕНЯ

Н. Р. Михайлова

На підставі археологічних та етнографічних даних у статті здійснюється спроба реконструювати генезу інституту виконавців культових дій у суспільствах мисливців на оленя і простежити його розвиток на ранніх етапах існування культу оленя.

Вивчення ідеологічних уявлень первісних суспільств ускладнюється недосконалістю методів і нестачею безперечних матеріальних свідчень. Одним з питань, що потребує подальшого дослідження, є культ оленя, що посідає важ-

© Н. Р. МИХАЙЛОВА, 1994